

Het voortdurende verleden

Martijn Knapen
OZS III

Docent: dr. P. Huijnen

Het voortdurende verleden

Over de vraag in hoeverre de reactie van de West-Duitse overheid en media, op het terrorisme van de jaren '70, was beïnvloed door het Naziverleden

Bachelorscriptie

Student: Martijn Knapen
Studentnummer: 4019164
Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht
Opleiding: Geschiedenis
Vak: OZS III - Crisis en controverses in de moderne geschiedenis van Duitsland
Docent: dr. Pim Huijnen
Aantal woorden: 9820
Plaats: Utrecht
Datum: 6 april 2017

Samenvatting

Deze scriptie stelt de vraag in hoeverre de reactie van de West-Duitse overheid en de media, op het terrorisme van de jaren '70, was beïnvloed door het Naziverleden. In het eerste hoofdstuk wordt een politiek-maatschappelijke context geschetst waarin de terreur ontstond. De reacties van de West-Duitse overheid en media hierop worden respectievelijk in het tweede en derde hoofdstuk besproken en geanalyseerd. Wat betreft de reacties van de overheid worden voornamelijk beslissingen en uitspraken op hoog niveau meegenomen vanwege tijdsbeperking. Van de toenmalige massamedia is in dit kader van een representatieve selectie gebruik gemaakt. Het onderzoek heeft onder andere de volgende resultaten opgeleverd:

- Bij de aanvang van het links-extremistische terrorisme trad de overheid niet hard (genoeg) op uit angst om geassocieerd te worden met het Naziregime. Dit veranderde toen Helmut Schmidt in 1974 bondskanselier werd. Toch moest de overheid een middenweg blijven zoeken tussen rigoureuze optreden en beschuldigingen van fascisme en totalitarisme voorkomen.
- In de media zorgde de angst door het Naziverleden voor een grote argwaan jegens de acties van de overheid. Toch werd de invloed van het verleden minder naarmate het terreurgeweld toenam en namen steeds meer media de standpunten van de overheid over.
- Door de aanslagen in 1977 veranderde de houdingen van de media significant en steunden zij de overheid wat betreft de anti-terreur maatregelen. Deze aanslagen hadden dus voornamelijk tot gevolg dat een hard overheidsbeleid werd geligitimeerd.

Voor dit onderzoek is gebruikt gemaakt van deskresearch bestaande uit kranten en tijdschriften, wetenschappelijke publicaties en online beeldmateriaal.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hfst. 1 De West-Duitse maatschappij	8
Politiek.....	8
Protesten van 1968 en begin APO.....	9
Bondskanselier Brandt.....	10
De bevolking.....	12
Media.....	13
Hfst. 2 Terreur in de BRD	15
(Staats)terreur.....	15
Terrorisme in de BRD: het begin.....	16
De staat reageert.....	17
Helmut Schmidt.....	20
De Duitse Herfst.....	21
Vergangenheitsbewältigung.....	22
Hfst. 3 Terreur in de media	24
De massamedia van de BRD.....	24
Voor 1972.....	26
München 1972.....	27
1974-1976.....	29
1977.....	30
Samengevat.....	31
Conclusie	33
Bibliografie	36
Websites.....	38

Inleiding

Die drei Terroristen aus der Haftanstalt Stuttgart-Stammheim, Andreas Baader, Jan-Karl Raspe und Gudrun Ensslin, haben nach Überzeugung der Ärzte Selbstmord begangen. Ein vorläufiger Bericht ihrer Autopsie bestätigt das keinerlei Anzeichen für Fremdverschulden vorliegen. Die Leichenöffnung wurde vergangenen Nacht im Tübingen von fünf Gerichtsmedizinern, und da innen drei aus dem Ausland, vorgenommen. Im Laufe des Tages wurden die Leichen zur Bestattung freigegeben.¹

Met dit bericht werd de uitkomst van de autopsie op de lijken van drie prominente leden van de *Rote Armee Fraktion* op het NRD-journaal (*Norddeutscher Rundfunk*) van achttien oktober 1977 verteld. Het vierde RAF-lid dat in Stammheim gevangen zat, Irmgard Möller, had zich zwaar verwond bij een zelfmoordpoging maar overleed niet aan haar verwondingen. Een tijdperk van links terreur leek te eindigen met de dood van de oprichters van de RAF.

Het doel van deze scriptie is onderzoeken in hoeverre de reactie van de West-Duitse overheid en de media, op het terrorisme van de jaren '70, was beïnvloed door het Naziverleden. Het belang van dit onderzoek ligt vooral in de verhouding tussen overheid, media en terrorisme met betrekking tot het verleden. Er zijn onderzoeken uitgevoerd als dat van Susanne Stöffel naar de wisselwerking tussen terrorisme en de staatszekerheid in de BRD in de jaren '70, of zoals dat van Klaus Weinbauer naar de toenmalige vormen van terrorisme.² Er is echter weinig tot geen onderzoek gedaan naar de invloed van het verleden op de wisselwerking tussen deze drie actoren, zeker niet met betrekking tot deze periode. Dit onderzoek vult dus in zekere zin een hiaat in het huidige debat door een nieuw beeld te geven van een vrij onderbelichte periode. Klaus Weinbauer zegt bijvoorbeeld in 2004 dat onderzoeken met betrekking tot de maatschappij en terrorisme voornamelijk de periode tot het begin van de jaren '70 onderzoeken.³ Ook is er vrijwel geen onderzoek gedaan naar de invloed van het Duitse Naziverleden op receptie van, en reactie op, terrorisme tijdens de jaren '70. Dit onderzoek tracht hier meer inzicht in te brengen. Aangezien het omgaan met het Naziverleden, ook wel de *Vergangenheitsbewältigung* genoemd, nog steeds een rol speelt kan verondersteld worden dat dit toen ook zo was.

1 'Tagesschau RAF - Selbstmord in Stammheim am 18. Oktober 1977 (18.10.1977)' (versie 12 september 2009), <https://www.youtube.com/watch?v=MCya4jBwZes> (27 december 2016) 4:31-4:56.

2 S. Stöffel, *Die Wechselwirkung von Terrorismus und innerer Sicherheit in der Bundesrepublik Deutschland der 70er Jahre* (masterthese, Tübingen, 2002). Weinbauer, 'Terrorismus in der Bundesrepublik der Siebzigerjahre'.

3 K. Weinbauer, 'Terrorismus in der Bundesrepublik der Siebzigerjahre: Aspekte einer Sozial- und Kulturgeschichte der Inneren Sicherheit', *Archiv Für Sozialgeschichte* 44 (2004) 219-242, 220.

Een nadere definiëring van de genoemde concepten hangt nauw samen met de stand van het debat. Ondanks dat er naar terrorisme al veel onderzoek is gedaan, is er namelijk nog steeds geen eenduidige wetenschappelijke definitie van. Dit blijkt al in 1980 wanneer terrorisme-expert Brian Jenkins een rapport schrijft met de titel *The Study of Terrorism: definitional problems*.⁴ Jenkins zegt hier het volgende over: *'the term "terrorism" has no precise or widely-accepted definition. [...] Some governments are prone to label as terrorism all violent acts committed by their political opponents, while anti-government extremists frequently claim to be the victims of government terror.'*⁵ Dit gebrek aan consensus, evenals de politisering van de term, doet zich nu nog steeds voor. Zo wijst ook historicus Bernhard Blumenau in 2014 op het gebrek aan consensus in de academische wereld op dit gebied: *'it is so difficult to find consensus on an academic definition of 'terrorism' among scholars. So far, this endeavour has been unsuccessful, and Ben Golder and George Williams – quite aptly – compare it to the quest for the Holy Grail.'*⁶ Het doel van deze scriptie is dan ook niet om meer onderzoek te doen om deze schijnbaar ongrijpbare definitie te vinden, maar om de invloed van terrorisme te onderzoeken. Hiervoor is dus een werkbare definitie nodig waarvan de definitie van terreurexpert Peter Waldmann gangbaar en uiterst bruikbaar is bij deze tijds- en plaatsbepaling. Waldmann definieert terrorisme als *'Planmäßig vorbereitete, schockierende Gewaltanschläge gegen eine politische Ordnung aus dem Untergrund. Sie sollen allgemeine Unsicherheit und Schrecken, daneben auch Sympathie un Unterstützungsbereitschaft erzeugen.'*⁷

Waldmann deelt terrorisme in drie hoofdcategorieën in, namelijk: sociaalrevolutionair, etnisch-nationalistisch revolutionair en het religieuze terrorisme. In het geval van de BRD in de jaren '70 waren vooral de eerste twee vormen het geval, respectievelijk in de gedaanten van de RAF, de *Revolutionäre Zellen* en de *Bewegung 2. Juni* en aan de andere kant de Palestijnse PLO en PFLP. Blumenau stelt dat er een overgang was van tegen het establishment gerichte studentenonrusten in de jaren 1967 en 1968 naar het latere geweld van links-extremisten. Hierom kan achteraf gesteld worden dat dit beginnend geweld bij het fenomeen terrorisme behoort. Aangezien er in diezelfde jaren ook geweld van guerilla-achtige bewegingen was, bijvoorbeeld de IRA, is één van de vragen in hoeverre beide vormen op dat moment ook aan terrorisme toegeschreven werd door de overheid en media. Hierbij komt dat de betekenis van en connotaties bij het begrip terrorisme in de jaren '70 logischerwijs anders liggen dan na

4 B. Jenkins, *The Study of Terrorism: Definitional problems* (Rand Corporation, Santa Monica, 1980).

5 Jenkins, *The Study of Terrorism*, 1.

6 B. Blumenau, *The United Nations and Terrorism: Germany, Multilateralism, and Antiterrorism Efforts in the 1970s* (Palgrave, New York, 2014) 11-12.

7 Weinbauer, 'Terrorismus in der Bundesrepublik der Siebzigerjahre, 221.

de aanslagen van elf september 2001. Daarom is het zaak een duidelijk onderscheid te maken tussen wanneer een contemporaine bron het begrip gebruikt als actor, en wanneer het als analytische term wordt gebruikt. Het doel van dit onderzoek is namelijk niet het analyseren van terrorisme, maar de reactie erop. De analytische term terrorisme wordt gebezigd ter verduidelijking waarom bepaalde groeperingen worden behandeld. De actor term staat centraal aangezien deze de toenmalige formuleringen beslaat. Over het belang hiervan later meer. Daarnaast moet rekening worden gehouden met de stand van wetenschap die in de jaren '70 uiteraard anders lag op dit gebied dan in de laatste decennia. Een ander argument voor de definitie van Waldmann is dat staatsterreur geen deel van dit onderzoek is. Daarentegen zijn aanslagen tegen het politieke systeem wel onderdeel van dit onderzoek. Ook werd in de jaren '70 in de BRD al onderscheid gemaakt tussen '*Staatsterror*' en '*Gruppenterror*'. Het eerste begrip werd voornamelijk in verband gebracht met fenomenen als de Rode Terreur van de Bolsjewistische Oktoberrevolutie.⁸

De twee andere hoofdactoren in deze scriptie laten zich eenvoudiger inkaderen. Met de overheid wordt in deze scriptie bedoeld op de hogere ambtenaren en de instituties die zij vertegenwoordigen. Zo kunnen officiële besluiten en acties beter worden gezien en worden handelingen van dissidenten en eenlingen gemakkelijker uitgesloten. Daarnaast is het op een praktisch niveau niet realistisch om reacties van de overheid tot een laag niveau inhoudelijk mee te nemen. In het geval van de massamedia is ervoor gekozen om een representatief beeld te geven door middel van een kleine selectie aan media. Ook hier is het namelijk praktisch ondoenlijk om dit in zijn volledigheid mee te nemen. De in deze scriptie meegenomen media zijn voornamelijk grote TV-zenders en kranten (zoals de *Norddeutsche Rundfunk*, *Der Spiegel* en *Bild-Zeitung*), maar ook enkele kleine bladen als het extreem-linkse *Agit 883*. In het eerste hoofdstuk zal de invloed van deze media nader toegelicht worden. Hiermee is het mogelijk een representatief beeld te geven doordat meerdere standpunten in het politieke spectrum worden belicht.

Een belangrijk aandachtspunt bij voornamelijk de media, maar ook zeker bij berichtgeving vanuit de overheid, is de vormgeving van informatie. Wanneer de informatievoorziening bewust op een bepaalde manier wordt gevormd heet dit *framing*. Als dit gedaan wordt om een bepaald doel te bereiken kan deze *framing* als een strategisch narratief worden gebruikt. *Framing* wordt door de politicologen Lance Bennet en Robert Entman gedefiniëerd als '*selecting, highlighting, and sorting into a coherent*

⁸ A. Musolff, *Krieg gegen die Öffentlichkeit: Terrorismus und politischer Sprachgebrauch* (Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996) 144.

*narrative some facts or observations and deleting many others.*⁹ Een onderdeel van dit onderzoek zal dan ook zijn hoe deze formuleringen een rol hebben gespeeld in de reactie op terrorisme. Tot op zekere hoogte is te onderzoeken in hoeverre de regering invloed had op de media. Dit valt echter buiten de kaders van dit onderzoek. Wel is de mate waarin de media meeding in officiële narratieven te deduceren en relevant. In hoeverre de media hierin meedingen is namelijk ook afhankelijk van de legitimiteit van de overheid.

Het eerste hoofdstuk is met name een inleidend gedeelte om de politieke en maatschappelijke context te verduidelijken. Het tweede hoofdstuk behandelt het terrorisme zelf, evenals de reactie van de staat. Hoewel dit gedeeltelijk ook als context fungeert, is het ook gedeeltelijk analytisch van aard. Het derde en laatste hoofdstuk analyseert de reactie van de massamedia en de invloed van het Naziverleden hierop. Tot slot zal er in de conclusie getracht worden een antwoord te geven op de vraag in hoeverre de reactie van de West-Duitse overheid en media, op het terrorisme van de jaren '70, was beïnvloed door het Naziverleden.

9 W. Bennett en R. Entman ed., *Mediated Politics: Communication in the future of democracy* (Cambridge University Press, Cambridge, 2005) 203.

Hfst. 1 De West-Duitse maatschappij

De jaren '60 en '70 in de Bondsrepubliek Duitsland werden gekenmerkt door grote veranderingen en onrusten. Het doel van dit hoofdstuk is om een beeld te schetsen van de West-Duitse maatschappij tijdens de jaren '70. In dit hoofdstuk zal voornamelijk de algemene (politieke) geschiedenis van de BRD kort worden verhaald om een context te vormen waarin het Duitse terrorisme ontstond en zich afspeelde. Daarnaast zal de invloed van de studentengroeperingen en de APO (*Ausser-Parlamentarischen Opposition*) worden behandeld. Tot slot zal kort worden ingegaan op de rol van de media in de BRD.

Politiek

Tijdens de jaren '60 leek het alsof de *Christlich Demokratische Union Deutschlands* (CDU) vrijwel onverslaanbaar was tijdens verkiezingen.¹⁰ Konrad Adenauer was een decennium eerder al verkozen (1949) en heeft zijn termijn voortgezet tot 1963. Tijdens zijn termijn is ook de Hallstein Doctrine aangenomen.¹¹ Deze hield in dat de BRD geen diplomatieke banden aanging met landen die de DDR als een staat erkenden.¹² Dit ondanks het feit dat de DDR in de praktijk wel degelijk een gevestigde staat was.¹³ De doctrine was bedoeld om de beide Duitse staten niet verder uit elkaar te laten drijven door de politieke en ideologische scheiding. Het werd voor het eerst in de praktijk toegepast toen Joegoslavië in 1957 een ambassade in Oost-Berlijn opende en de diplomatieke banden met het land door de BRD werden verbroken.¹⁴

In 1963 volgde de toenmalige minister van Economische Zaken, Ludwig Erhard, zijn partijgenoot Adenauer op als bondskanselier, overigens tot groot ongenoegen van de laatste.¹⁵ Het werd een overgang van de autoritaire, orde-scheppende stijl van Adenauer naar de economische, welvaartzoekende stijl van Erhard. Erhard zette zijn beleid met betrekking tot het creëren van een sociale, vrije markt voort, wat gedeeltelijk werkte. Eerder werd Erhards beleid ook wel het *Wirtschaftswunder* genoemd maar in 1966 stuitte het op tegenstand van coalitiepartner FDP (*Freie Demokratische Partei*) bij zijn voorstel tot hogere belastingen.¹⁶ Als reactie dienden de FDP ministers hun ontslag in waardoor nieuwe verkiezingen moesten worden uitgeroepen. Na deze verkiezingen werd de 'Grote Coalitie'

10 M. Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014: The Divided Nation* (Blackwell, Sussex, 2015) 164.

11 M. Kitchen, *A History of Modern Germany: 1800 to the Present* (Blackwell, Sussex, 2012) 316.

12 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 168.

13 Ibidem, 168.

14 Kitchen, *A History of Modern Germany*, 316.

15 Ibidem, 326.

16 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 165.

gevormd tussen CDU/CSU en SPD met CDU'er Kurt Kiesinger als bondskanselier.¹⁷ Het CDU/CSU en de SPD hadden respectievelijk 47.6% en 39.3% van de stemmen en vormden daarmee een ruime meerderheid in het parlement.¹⁸ Hiermee kwam de SPD voor het eerst sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in de regering, wat zorgde voor een nieuwe periode in de West-Duitse politieke geschiedenis.¹⁹ Onder Kiesinger werden veel wetten herzien en kregen een meer liberale insteek. Zo werden homoseksualiteit onder volwassenen en blasfemie gelegaliseerd.²⁰ Hiernaast werd voor het eerst de Hallstein Doctrine doorbroken door diplomatieke banden met Roemenië aan te gaan, waarna ook Joegoslavië volgde.²¹

Protesten van 1968 en begin APO

'Erhard und die Bonner Parteien unterstützen MORD' hadden leden van de *Sozialistischer Deutscher Studentenbund* op aanplakbiljetten gezet en in de nacht van 3 op 4 februari 1966 op de huizen in West-Berlijn geplakt.²² Aan deze anti-Vietnam actie nam ook studentenleider Rudi Dutschke deel. Dutschke speelde later door de gepoogde moordaanslag op hem een nog grotere rol in de onlusten. De volgende dag trok een groep studenten na een geplande demonstratie naar het *Amerika-Haus*. Daar aangekomen omsingelde de groep het gebouw, haalde de vlaggenmast neer en wierpen enkele eieren tegen het gebouw. Volgens historicus Ingrid Gilcher-Holtey heeft de actie bij het *Amerika-Haus* een grotere rol gespeeld dan alle oproepen en verklaringen van de studenten ervoor: '*in der deutschen Öffentlichkeit mehr Aufmerksamkeit erringt als alle Transparente, Aufrufe und Erklärungen zuvor*'.²³

Op 2 juni 1967 escaleerde de situatie in West-Berlijn wanneer bij een demonstratie tegen de Sjah van Perzië de student Benno Ohnesorg door een politieagent in burger wordt doodgeschoten.²⁴ In 2012 verscheen een artikel in *Der Spiegel* met nieuwe informatie naar aanleiding waarvan aannemelijk werd gemaakt dat de schutter Karl-Heinz Kurras niet uit zelfverdediging zou hebben gehandeld, zoals voordien werd aangenomen.²⁵ Bovendien bleek later dat Kurras een agent van de Oost-Duitse Stasi was. Dit was voor de Brits-Canadese historicus Martin Kitchen reden om aan te nemen dat de dood van

17 Kitchen, *A History of Modern Germany*, 359.

18 O. Niedermayer, 'Die Veränderungen des Parteiensystems', in: G. Binder ed., *Politische Soziologie I* (Informationszentrum Sozialwissenschaften, Bonn, 2007) 9-16, 16.

19 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 165.

20 Kitchen, *A History of Modern Germany*, 360.

21 Ibidem, 360-361.

22 I. Gilcher-Holtey, *Die 68er Bewegung: Deutschland - Westeuropa - USA* (C.H. Beck, München, 2001) 23.

23 Gilcher-Holtey, *Die 68er Bewegung*, 23.

24 Ibidem, 39.

25 J. Dahlkamp e.a., 'Aus kurzer Distanz', *Der Spiegel*, april 2012.

Ohnesorg geen fout was, maar een manier om de BRD zwart te maken: '*the assassination was a vile attempt to show that West Germany was indeed a fascist state*'.²⁶ Onder Kiesinger kwamen nieuwe wetten die vaststelden dat in geval van een noodtoestand de controle van het gerecht en parlement op de regering zou vervallen. De studentenbewegingen reageerden kritisch op de wetten en bestempelden ze als Naziwetten.²⁷ In deze *Notstandsgesetzen* werd namelijk mogelijk gemaakt dat het leger in eigen land kon worden ingezet. De politie werd daarmee ontlast van haar taak als *Bürgerkriegsarmee* maar kreeg wel zware anti-oproer uitrustingen.²⁸ Enerzijds werd de politie gedemilitariseerd doordat karabijnen, machinegeweren en handgranaten uit het arsenaal werden gehaald. Anderzijds werd de politie juist gemilitariseerd door het nieuwe gebruik van pantserwagens, helikopters en traangas.

De aanvallende manier van verslaggeving door de pers die onder de controle van Axel Springer stond over de veroordeling als Naziwetten, was zeer waarschijnlijk de oorzaak van de moordpoging op studentenleider Rudi Dutschke in 1968.²⁹ Dezelfde dag nog dat Dutschke werd neergeschoten, trok een groep studenten naar het kantoor van Springer waar voor ruim een half miljoen D-Mark aan schade werd aangericht.³⁰ Niet lang daarna stichtten Andreas Baader en Gudrun Ensslin, twee kopstukken van de latere *Rote Armee Fraktion*, brand in twee warenhuizen. Dit luidde een nieuwe, gewelddadige fase in.³¹ Achteraf werden de protesten van 1968, die in meerdere westerse landen plaatsvonden, door wetenschappers veelal gestigmatiseerd maar niet geanalyseerd. Zoals Gilcher-Holtey het uitdrukt:

Die nachfolgende Rekonstruktion der Bewegungen in Deutschland, Frankreich, Italien und den Vereinigten Staaten wird geleitet von der Prämisse, daß die Proteste, die in den westlichen Industrieländern 1968 kulminierten, mehr als eine „Studentenrebellion“ oder „Generationsrevolte“ waren und mit Worten wie „Karneval“ oder „romantischer Rückfall“, „Kulturbruch“ oder „Revolution im Weltsystem“ zwar etikettiert, aber nicht analysiert sind.

Bondskanselier Brandt

Na de regering Kiesinger werd Willy Brandt, de minister van Buitenlandse Zaken in Kiesingers regering, in 1969 namens de SPD tot bondskanselier verkozen. Willy Brandt werd door sommige

26 Kitchen, *A History of Modern Germany*, 363.

27 Ibidem, 363.

28 M. Sturm en C. Ellinghaus, 'Polizeiliche Strategien zwischen Imagepflege und Gewalt', *Bürgerrechte & Polizei/CILIP 2* (2002) 23-30, 23.

29 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 230.

30 Gilcher-Holtey, *Die 68er Bewegung*, 63.

31 Kitchen, *A History of Modern Germany*, 364.

nationalisten gezien als verrader vanwege zijn aansluiting bij het Noorse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog.³² Toch werden sommige maatregelen die onder hem genomen werden als Nazistisch bestempeld zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken. Zijn reputatie als verzetsstrijder gaf hem een andere status dan zijn voorganger Kiesinger die van 1933 tot en met 1945 lid van de NSDAP was.³³ Overigens bleek later na door *Der Spiegel* gepubliceerde documenten dat Kiesinger binnen de NSDAP voor obstructie zorgde en er afwijkende politieke meningen op na hield.³⁴ Toendertijd werd zijn Naziverleden hem sterk verweten. Zo onderbrak op 7 november 1968 de studente Beate Klarsfeld zijn speech tijdens de CDU partijconferentie en noemde hem een Nazi, waarna ze hem in zijn gezicht sloeg.³⁵ Direct hierna werd ze gearresteerd en in een tijdsspanne van twee uur tot een jaar cel veroordeeld, wat tot protesten vanuit meerdere politieke hoeken leidde.

Brandt voerde zijn bekende *Ostpolitik* waarmee hij toenadering tot het Oostblok zocht. Ondanks harde conservatieve tegenstand bleef Brandt hiermee de relaties tussen beide Duitslanden veranderen.³⁶ Volgens historicus Mary Fulbrook werden zijn pogingen, zowel toen als later, voornamelijk bekritiseerd omdat het een vorm van '*appeasement*' richting de communisten zou zijn die daarvan zouden profiteren en er niets of weinig voor teruggaven.³⁷ Door de hervormingspolitiek van de regering Brandt vielen echter veel anti-autoritaire groepen verder uiteen, wat al was ingezet door het verval van de SDS.³⁸ Enerzijds reageerde de regering met amnestie voor degenen die veroordeeld waren tijdens de protesten van 1968, en anderzijds werd de *Radikalenerlass* ingevoerd. De *Radikalenerlass* was onder meer een reactie op het politieke geweld dat West-Duitsland steeds meer begon te beheersen, hierover in het volgende hoofdstuk meer. De hervormingen werden na de verkiezingen ingezet onder de slogan: "*Mehr Demokratie wagen*".³⁹ Deze democratisering van de maatschappij werd onder meer toegepast op het onderwijs en het strafrecht. Hiermee werden ideeën van de bewegingen van '68, die voor meer participatie vochten, overgenomen. Al was het in de praktijk ook een gevolg van voortschrijdende liberalisering.⁴⁰

32 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 165.

33 Kitchen, *A History of Modern Germany*, 360.

34 Ibidem, 360.

35 M. Klimke, 'We Are Not Going To Defend Ourselves Before Such A Justice System! 1968 and the Courts', *German Law Journal* Vol. 10 (2009) 261-274, 274.

36 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 172.

37 Ibidem, 172.

38 W. Kraushaar, 'Agnoli, die APO und der konstitutive Illiberalismus seiner Parlamentarismuskritik', *Zeitschrift für Parlamentsfragen* Vol. 1 (2007) 160-179, 161.

39 Gilcher-Holtey, *Die 68er Bewegung*, 68.

40 Ibidem, 68.

De bevolking

Tussen 1949 en 1972 groeide het percentage stemmen dat naar het CDU/CSU en de SPD ging van 60.2% tot 90.7%.⁴¹ Tijdens de verkiezingen van 1972 geeft dit een vrij compleet beeld van de opvattingen van de West-Duitse bevolking aangezien 91% van de bevolking een stem uitbracht.⁴² De CDU/CSU en SPD hadden respectievelijk 44,9% en 45,8% van de stemmen waaruit duidelijk een tweedeling blijkt.⁴³ Door de welvaart die in de jaren '60 in de BRD begon door te zetten veranderde het straatbeeld ingrijpend, zeker door het contrast met het gebroken Duitsland van de jaren '40:

*[...] the 'typical' West German was no longer an emaciated ex-POW, a person lacking an arm or a leg, a prematurely aged widow in black, but rather a bloated, cigar-smoking businessman, an efficient banker or industrialist, or a fashion-conscious, smartly dressed woman. The 'toytown' image of new, freshly painted housing, clean streets, pleasant facilities, was developing.*⁴⁴

Door dit contrast tussen de situaties waarin de oudere en jongere generaties opgroeiden ontstond er de polarisering die onder andere culmineerde in de al genoemde protesten van 1968.⁴⁵ Daarbij komt dat de jaren '70 in de BRD, ondanks het linkse terrorisme, een relatief rustige tijd was, zonder oorlog of revolutie.⁴⁶ De welvaart was onder andere terug te zien in de overheidsuitgaven aan het onderwijs die van 15,7 miljard D-Mark in 1965 stegen tot 44,6 miljard in 1973.⁴⁷ Dit was niet zozeer vanwege de hervormingen die doorgevoerd werden, maar voornamelijk omdat de vraag naar hoger onderwijs enorm toenam.⁴⁸ Het aantal studenten aan wetenschappelijke en kunstgerichte hogescholen steeg dan ook van 308.000 in 1965 naar 696.000 in 1975.⁴⁹ Door de combinatie van een groter deel van de bevolking dat studeerde en een ruime verdubbeling van de uitgaven aan het onderwijs, kan aangenomen worden dat de invloed van het studentenwezen op de maatschappij ook was gegroeid. Zo werden in de eerste helft van de jaren '70 hervormingen ter democratisering van het onderwijs doorgevoerd.⁵⁰ Al in 1974 begon

41 Niedermayer, 'Die Veränderungen des Parteiensystems', 16.

42 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 174-175.

43 Niedermayer, 'Die Veränderungen des Parteiensystems', 16.

44 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 167.

45 Ibidem, 167.

46 K. Jarausch, 'Krise oder Aufbruch?: Historische Annäherungen an die 1970er-Jahre', *Zeithistorische Forschungen* Vol. 3 (2006) 334-341, 335.

47 O. Anweiler, e.a., *Bildungspolitik in Deutschland, 1945-1990: Ein historisch-vergleichender Quellenband* (Leske + Bedrich, Opladen, 1992) 23.

48 Anweiler, e.a., *Bildungspolitik in Deutschland, 1945-1990*, 23.

49 Ibidem, 23.

50 Ibidem, 24.

een *Tendenzwende*, of zoals anderen het noemden de *realistische Neuorientierung* wanneer door een economische recessie de financiën voor het onderwijs weer sterk beperkt werden.⁵¹ Gelijktijdig was een sterke toename aan werkloosheid te zien tussen 1973 en 1975 toen het aantal werklozen verviervoudigde naar ruim één miljoen.⁵² Intussen was het aantal buitenlandse werknemers in de BRD van ongeveer 329.000 in 1960 tot ruim 1,9 miljoen in 1970 toegenomen en liet daarmee een stijging van de beroepsbevolking zien van 1,5% tot maar liefst 9%.⁵³ In 1973 was dit aantal toegenomen tot 2,6 miljoen (11,6%) maar door economische stagnatie in 1974 nam dit in één jaar af met ruim 200.000 mensen.⁵⁴

Media

De invloed van de media is onder meer te zien aan het feit dat in de jaren '70 ongeveer 70% van de West-Duitse bevolking dagelijks gebruik maakte van de tv, radio en dagbladen.⁵⁵ Ook is de groeiende welvaart duidelijk terug te zien in de stijging van het aantal huishoudens met een tv-toestel: waar in 1964 55% van de huishoudens er één bezit, is dit in 1970 al gestegen tot 85%.⁵⁶ Op het gebied van de gedrukte nieuwsvoorzieningen kunnen de *Frankfurter Allgemeine* en de *Süddeutsche Zeitung* op basis van hun oplagen als 'Leitmedien' gezien worden.⁵⁷ Wat oplage en reputatie betreft stonden deze binnen de BRD op gelijk niveau met de *Washington Post* en de *New York Times* in de VS. In hoofdstuk drie zal ook het niet linksgeoriënteerde nieuwsblad *Bild-Zeitung* worden besproken. Dit om een meer representatief beeld van de maatschappij te geven. Het blad *Bild*, van de al besproken *Axel Springer Verlag*, verzette zich openlijk en heftig tegen de *Ausser-Parlementarischen Opposition*. Het was een veelgelezen blad, ondanks dat historicus Martin Kitchen dit blad onder de 'gutter press' schaaft.⁵⁸ De invloed ervan was ook duidelijk te merken toen na ophitsende artikelen in *Bild* over de studentenprotesten in 1968 een trouw lezer studentenleider Rudi Dutschke neerschoot.⁵⁹ Daarnaast noemt Fulbrook *Die Zeit* en *Der Spiegel* als belangrijke weekbladen.⁶⁰ De grote invloed van de pers

51 Ibidem, 25.

52 G. Mutz e.a., *Diskontinuierliche Erwerbsverläufe: Analysen zur postindustriellen Arbeitslosigkeit* (Leske + Budrig, Opladen, 1995) 23.

53 Bundesanstalt für Arbeit, *Ausländische Arbeitnehmer 1971: Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung - Erfahrungsbericht 1971* (Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg, 1972) 4.

54 CDU-Bundesgeschäftsstelle, *Argumente, Dokumente, Materialien: Ausländerpolitik der CDU* nr. 5391 (1975, Bonn) 1.

55 A.-M. Deisenberg e.a., *Der Markt der Medien: Daten, Fakten, Trends* (Focus, ZP, 2008) 4.

56 Deisenberg e.a., *Der Markt der Medien*, 18.

57 K. Jucknat, 'Köpfe statt Themen? Köpfe und Themen! Die Personalisierung der Wahlkampfberichterstattung in Deutschland und in den USA', *Zeitschrift für Parlamentsfragen* Vol. 1 (2007) 147-159, 150.

58 Kitchen, *A History of Modern Germany*, 363-364.

59 Ibidem, 364.

60 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 244.

kwam al openbaar tijdens de jaren '80 toen de *Historikerstreit* tussen academici grotendeels in de media werd uitgevochten.⁶¹

61 Ibidem, 244.

Hfst. 2 Terreur in de BRD

Dit hoofdstuk behandelt het fenomeen terrorisme zoals dat in de BRD in de jaren '70 aanwezig was. Hierbij wordt ook de directe reactie van de West-Duitse overheid besproken. In dit hoofdstuk is het belangrijk het verschil tussen de analytische term terrorisme en de actor term in het achterhoofd te houden aangezien beide termen gebruikt zullen worden. Ondanks dat de actor term centraal staat wordt de analytische term ook gebruikt om een vast kader te creëren. Dit is essentieel aangezien de huidige meningen over wat terrorisme is en inhoudt verschillen met opvattingen in de jaren '70. Daarnaast is het wel of niet gebruiken van de term een statement op zichzelf, maar hier zal in hoofdstuk drie dieper op worden ingegaan.

(Staats)terreur

In zijn artikel *Analysing Terrorism and Counter-terrorism* heeft Ronald Crelinsten een model opgesteld om een zekere schaal van escalatie aan te geven.⁶² Deze escalatie heeft niet alleen betrekking op de dissidente partij, maar ook op de reactie van de overheid. Crelinsten laat zien dat staatsterreur samengaat met een laag niveau van legitimiteit en een hoog niveau van mensenrechtenschendingen:

*State terrorism falls within a reciprocal zone [...] which separates a judicial model of control which respects due process and the rule of law and a military model that follows the rules of war. The legitimacy of the state is lowest in this zone and, as might be expected, human rights abuses are greatest here, though they can occur within both the criminal justice and war models of control.*⁶³

Aangezien de West-Duitse overheid het beeld van staatsterreur wilde voorkomen was het nodig reacties op terreuraanslagen in te perken. Excessieve overheidsinmenging en gebruik van geweld zou het vertrouwen in binnen- en buitenland kunnen schaden. Het is begrijpelijk dat een gemilitariseerde politie, in combinatie met ingrijpende maatregelen als de *Notstandsgesetze*, herinneringen aan het Naziregime zou oproepen. Om dit te voorkomen moest de West-Duitse regering een manier vinden om wel effectief te kunnen reageren, maar escalatie te voorkomen.

62 R. Crelinsten, 'Analysing Terrorism and Counter-terrorism: A communication model', *Terrorism and Political Violence* Vol. 12 (2002) 77-122, 79.

63 Crelinsten, 'Analysing Terrorism and Counter-terrorism: A communication model', 80.

Terrorisme in de BRD: het begin

Vanaf 1969 waren er in de BRD meerdere militante groeperingen actief. Volgens Klaus Weinbauer waren de voornaamsten de links-extremistische groepen: de *Rote Armee Fraktion*, de *Zentralrat der umherschweifenden Hasch-Rebellen*, de *Tupamaros Westberlin*, de *Blues*, de *Bewegung 2. juni* en de *Revolutionäre Zelle*.⁶⁴ De Palestijnse acties van 1972 en 1977 waren eerder een verlengde van de strijd elders. Dit is te zien aan de eisen die gesteld werden in 1972, ondanks hun samenwerking met de extreem-linkse groeperingen.⁶⁵

Toen 29 november 1967 het *Kommune I*-lid Fritz Teufel voor de rechter verscheen vanwege zijn rol tijdens de rellen van 2 juni datzelfde jaar, reageerde hij op het bevel te gaan staan voor de rechter met: '*Naja, wenn's der Wahrheitsfindung dient*'.⁶⁶ Deze sarcastische uitspraak werd typerend voor de spottende, anti-autoritaire houding van de studenten jegens de overheid. Teufel is later nog veroordeeld wegens zijn deelname aan de ontvoering van de kandidaat-burgemeester Peter Lorenz door de *Bewegung 2. Juni*. In datzelfde jaar was er een grote brand in het Brussels warenhuis *l'Innovation* waarbij 323 mensen overleden of vermist raakten en 150 gewonden vielen, waar *Kommune I* enkele pamfletten over verspreidde.⁶⁷ In het pamflet *Wann brennen die Berliner Kaufhäuser?* werd indirect opgeroepen tot brandstichting.⁶⁸ Naar aanleiding van deze boodschap stichtten op 2 april 1968 Andreas Baader en Gudrun Ensslin, samen met Thorward Proll en Horst Söhnlein, de al eerder genoemde branden in twee Frankfurtse warenhuizen.⁶⁹ Hier kregen ze ieder drie jaar gevangenisstraf voor wegens brandstichting, waaruit af te leiden valt dat dit juridisch nog niet als terrorisme werd gezien.⁷⁰ Pas in 1976 werd het in 1951 opgeschortte artikel 129a van het Wetboek van Strafrecht herzien. In deze wet werd de wettelijke definitie en strafbaarheid van terroristische verenigingen vastgelegd. Er was dus voor de overheid ook nog geen mogelijkheid om deze daden officieel als terreuraanslagen te betitelen.

Anderhalf jaar later pleegden de *Tupamaros Westberlin* een mislukte bomaanslag op een Joods gemeentehuis waarna ze in het anarchistische tijdschrift *Agit 883* een statement plaatsten.⁷¹ In dit

64 Weinbauer, 'Terrorismus in der Bundesrepublik der Siebzigerjahre', 224-225.

65 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 45-46.

66 M. Klimke, 'We Are Not Going To Defend Ourselves Before Such A Justice System! 1968 and the Courts', *German Law Journal* Vol. 10 (2009) 261-274, 261-262.

67 F. Van der Meeren en M. Moelants, '22 mei 1967 in het geheugen gegrift' (versie 18 mei 2007), <http://www.bruzz.be/nl/nieuws/22-mei-1967-het-geheugen-gegrift> (13 december 2016); J. Tapfer, "'Burn, ware-house, burn!'" Die Flugblätter Nr. 6 bis 9 der Kommune I zur Brüsseler Kaufhausbrandstiftung', *IGEL* Vol. 1 (2014) 202-221.

68 Tapfer, "'Burn, ware-house, burn!'", 218.

69 J. Preece, *Baader-Meinhof and the Novel: Narratives of the Nation / Fantasies of the Revolution, 1970-2010* (Palgrave, New York, 2012), xix.

70 Preece, *Baader-Meinhof and the Novel*, xix.

71 W. Kraushaar, *Die Bombe im Jüdischen Gemeindehaus* (Hamburg, 2005); *Agit 883*, 40 (13-11-69) 9.

statement betuigden zij niet alleen steun aan de *Fedayin* (een groep Palestijnse guerrilla's), maar riepen ze ook op om 'der faschistischen BRD durch konkrete Aktionen schonungslos [zu] bekämpfen'.⁷² In de uitgave van datzelfde blad werd twee weken later opgeroepen tot *Interterror* door onder andere de *Haschrebellen* met de licht bevreedende leus: 'High sein, Frei sein, Terror muss dabei sein.'⁷³ Het is ook in dit blad dat de RAF aangekondigd werd (door henzelf), een maand na de bevrijding van Baader. In deze aankondiging werd ondubbelzinnig opgeroepen tot gewapend verzet tegen grote delen van de maatschappij en de kapitalistische, fascistoïde autoriteit van de Bondsrepubliek.⁷⁴ Het doel van de acties was om het conflict zodanig te laten escaleren dat de eisen voor de val van 'het kapitalistische regime' wel ingewilligd zouden moeten worden: 'Die Konflikte auf die Spitze treiben heisst: Dass die nicht mehr können, was die wollen, sondern machen müssen, was wir wollen.' Dit doel van escalatie is mogelijkwerwijs een reden voor de overheid geweest om dergelijke links-extremistische groepen als terroristisch te beschouwen. De overheid liet zich sterk beïnvloeden door het geweld, tot aan de termijn van Helmut Schmidt, waarover later meer. Hier wordt dan ook duidelijk waarom de analytische term terrorisme toepasbaar is op links-extremistische groeperingen. Er was namelijk door middel van geweld druk op het establishment uitgeoefend om ideologische doelen van de groeperingen door te voeren. Dit is uiteraard nog duidelijker bij de *Haschrebellen* die letterlijk tot terreur opriepen. Dit verbindt de analytische en actor term, aangezien vanuit toenmalig perspectief terreur het doel was en dus vanuit het huidige perspectief onder de definitie valt.

De staat reageert

Naar aanleiding van het toenemende aantal bankovervallen en autodiefstallen door de toenmalig genoemde *Baader-Meinhof-Bande* ging de West-Duitse overheid in 1971 over tot *Operation Hecht*.⁷⁵ Tijdens deze operatie zocht een drieduizend man sterke politiemacht onder bevel van het *Bundeskriminalamt* (BKA) naar de RAF-leden. Naar de media werd vanwege het geheime karakter niet openlijk gezegd dat gezocht werd naar terroristen, maar werd sarcastisch vermeld dat '*Polizisten sprachen allenfalls vage von einer Fahndung nach "Autodieben"*'.⁷⁶ Een mogelijkheid voor het zo serieus nemen van ideologische bankrovers, zoals ze op dat moment gezien werden, kan zijn dat een maand voor deze operatie leden van de RAF naar een trainingskamp van de Palestijnse terreurgroep

72 Agit 883, 40, 9.

73 Agit 883, 42 (27-11-69) 6.

74 Agit 883, 62 (5-6-70) 6; R. Forsbach, *Die 68er und die Medizin : Gesundheitspolitik und Patientenverhalten in der Bundesrepublik Deutschland (1960 – 2010)* (V&R Uni Press, Göttingen, 2011), 87.

75 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 33.

76 Onbekend, 'Kennwort Kora', *Der Spiegel*, 19 juli 1971, 28.

Fatah waren geweest.⁷⁷ In de decennia hierna opereerde de RAF ook vaak in samenwerking met de Palestijnse groepen. In de herfst van datzelfde jaar trad ook een nieuwe president met een nieuwe visie van de BKA aan: Horst Herold. Herold was de man achter de invoering van de *Rasterfahndung* (sleepnetmethode) in het beleid van de BKA.⁷⁸ Hiernaast voerde hij het gebruik van computers in waardoor met databases gewerkt kon worden en sneller conclusies getrokken konden worden bij onderzoeken. Ook werden de informatiestromen en anti-terreur operaties door hem zodanig gereorganiseerd dat ze erna centraal door de BKA geleid werden.⁷⁹

In de zomer van 1971 heerste er onder de bevolking een atmosfeer van tolerantie en sympathie voor de RAF, in het linkse milieu was zelfs een beperkte bereidheid om te helpen.⁸⁰ De RAF-leden werden door circa 50% van de bevolking, met name door hoger opgeleiden, gezien als 'politieke voorvechters'. Slechts 20% beschouwde de RAF-leden als criminelen, daarentegen zou maar 5% van de bevolking leden van de RAF kort onderdak hebben geboden. Welk percentage van de bevolking de RAF daadwerkelijk heeft geholpen vergt verder onderzoek. In 1971 werden de eerste wetshervormingen met betrekking tot terrorisme doorgevoerd. Vliegtuigkaping, gijzelname, afpersing en het witwassen van geld werden in bepaalde context juridisch als terrorisme gezien.⁸¹ Dit in tegenstelling tot niet-criminele aspecten zoals propaganda, eisen stellen en, het op dat moment nog niet strafbare, plannen van aanslagen. Opvallend genoeg werd bijvoorbeeld het op de muren sprayen van pro-RAF teksten, of andere manieren van positieve uitlatingen, streng bestraft in het kader van 'ondersteuning van terrorisme'. Volgens historicus Jacco Pekelder belandden hierdoor 'Naast de eigenlijke terroristen [...] honderden andere "kameraden" voor korte of langere tijd in de cel.'⁸² De grote hervorming met betrekking tot het indammen van extremisme was de invoering van de *Grundsätze zur Frage der verfassungsfeindlichen Kräfte im öffentlichen Dienst*, oftewel de *Radikalenerlass* van 1972.

De *Radikalenerlass* werd in binnen- en buitenland bekritiseerd vanwege het ondemocratische gehalte ervan.⁸³ De wet hield in dat op grond van extremistische opvattingen iemand in openbare dienst geweigerd of zelfs ontslagen kon worden. In de praktijk kwam de wet erop neer dat iemand die in

77 Preece, *Baader-Meinhof and the Novel*, xxi.

78 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 34.

79 Ibidem, 34.

80 Weinhauer, 'Terrorismus in der Bundesrepublik der Siebzigerjahre', 226.

81 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 36; J. Albrecht, *Counterterrorism Policies in Germany* (WODC, Den Haag, 2006) 22.

82 J. Pekelder, 'RAF: Rote Armee Fraktion' (versie maart 2005), <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6576/raf-rote-armee-fraktion.html> (31 maart 2017).

83 Deutscher Bundestag, *Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulla Jelpke, Cornelia Hirsch, Jan Korte, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE: Haltung der Bundesregierung zur gegenwärtigen und früheren Berufsverbotepraxis* (9 augustus 2007), 1.

openbare dienst wilde treden, zich loyaal moest verklaren aan de, op dat moment tijdelijke, grondwet.⁸⁴ In totaal is het tussen de invoering in 1972 en 1991 ongeveer 1.100 keer voorgekomen dat iemand geweigerd werd en zijn er 130 mensen op basis van deze wet ontslagen.⁸⁵ Aangezien er in alleen al tussen 1973 en 1988 ruim 1,8 miljoen procédes waren voorgeleid is dit dus een erg klein percentage.⁸⁶ Daarentegen zijn er ook aanwijzingen dat er meer ontslagen zijn gevallen. Mediawetenschapper Roland Seim zegt bijvoorbeeld dat op basis van deze wet alleen al 136 leraren zijn ontslagen. Dit zou kunnen betekenen dat alle ontslagen ambtenaren leraren waren, wat interessant onderzoek zou opleveren. Hoe aannemelijk is dat dit ook daadwerkelijk het geval was valt buiten de kaders van dit onderzoek, maar het zou dus kunnen indiceren dat het aantal ontslagen beduidend hoger lag. Wel werden niet alle extremisten direct ontslagen, maar veelal werd de verdenking wel bijgehouden. Zo heeft de *Bundesverfassungsschutz*, de West-Duitse binnenlandse geheime dienst, een lijst bekend gemaakt waarin het aantal links- en rechtsextremisten werd bijgehouden.⁸⁷ De overheid probeerde dus preventief te werk te gaan, maar liep het risico beschuldigd te worden van staatsterreur.

Bij al deze hervormingen werd er streng op gelet dat er niet tegen de grondwet in werd gegaan, onder andere om de buurlanden te overtuigen dat er niet weer een 'evil Germany' zou ontstaan.⁸⁸ Hierdoor moest de overheid een middenweg zoeken tussen enerzijds effectief en soms ook rigoureuus optreden, en anderzijds geen angst voor een wederom Nazistisch Duitsland opwekken. Een voorbeeld van rigoureuus optreden van de overheid was *Operation Wasserslag* op 29 mei 1972. Tijdens deze operatie stond de gehele politiemacht van de BRD onder direct bevel van Herold om een zodanige reuring teweeg te brengen dat terroristen, met name de RAF, zich niet meer veilig zouden voelen en opgepakt konden worden.⁸⁹ Dit werkte goed en praktisch de hele top van de RAF werd gearresteerd. In de herfst van hetzelfde jaar werden als reactie op de aanslagen tijdens de Olympische Spelen van München twee nieuwe speciale eenheden opgericht. De SEK-eenheden (*Spezialeinsatzkommando*) werden op deelstaat niveau geïnstalleerd en de GSG9 (*Grenzschutzgruppe 9*) werd onderdeel van de *Bundesgrenzschutz* (BGS).⁹⁰ Door een grondwetswijziging werd de BGS als reserve inzetbaar door het

84 De grondwet zou veranderd worden na de hereniging met de DDR, waar officieel vanuit werd gegaan. Preece, *Baader-Meinhof and the Novel*, xxi.

85 Deutscher Bundestag, *Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulla Jelpke, Cornelia Hirsch, Jan Korte, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE*, 1.

86 I. Canu, *Der Schutz der Demokratie in Deutschland und Frankreich: Ein Vergleich des Umgangs mit politischem Extremismus* (Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1997) 235.

87 Canu, *Der Schutz der Demokratie in Deutschland und Frankreich*, 235.

88 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 32.

89 Ibidem, 32.

90 Ibidem, 34.

hele land en daarmee de GSG9 ook.⁹¹ Hiernaast werd de politie zwaar gemilitariseerd, wat bij demonstranten 'Bedrohungsängste' en 'associaties aan burgeroorlog' opriep.⁹² Hier is de invloed van het Naziverleden te merken, aangezien het voor een buitenstaander vrij begrijpelijk lijkt dat de politie zich wapende tegen het aanhoudende geweld.

Afb. 1). Opsporingsbiljet ca. 1970-1972 m.b.t. de RAF. (Bron: germanhistorydocs.ghi-dc.org)

2). Opsporingsbiljet ca. 1980 m.b.t. de RAF. (Bron: welt.de)

Afb.

Helmut Schmidt

Ondanks deze hervormingen en operaties was er geen coherent beleid met betrekking tot het bestrijden van terrorisme. Dit veranderde toen Willy Brandt in 1974 werd opgevolgd door Helmut Schmidt.⁹³ Schmidt was binnen de SPD relatief rechts georiënteerd en had daarom waarschijnlijk minder op met de extreem-linkse bewegingen dan Brandt.⁹⁴ Door Schmidts maatregelen om extremisten steeds meer

91 Sturm en Ellinghaus, 'Polizeiliche Strategien zwischen Imagepflege und Gewalt', 23.

92 Ibidem, 24.

93 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 36; Albrecht, *Counterterrorism Policies in Germany*, 32.

94 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 175.

uit de openbare dienst te halen bleef er angst voor een totalitair regime. Zo bepaalde Schmidt dat naar aanleiding van de ontvoering van de West-Berlijnse burgemeesterskandidaat Peter Lorenz de overheid strenger moest optreden.⁹⁵ In een rede voor de *Bundestag* betoogde Schmidt dat de staat alle manieren van staatsgeweld moest gebruiken, zolang het aan de grondwet zou voldoen, om het 'terrorisme en anarchistische geweld' het hoofd te bieden.⁹⁶ In dezelfde rede noemde Schmidt de RAF de '*Baader-Meinhof Terroristen*' wat een verschil is met een *Bande* (bende) zoals de RAF eerst veelal werd benoemd.⁹⁷ Vóór de beleidshervorming van Schmidt werd op aanplakbiljetten niet gezocht naar terroristen, maar naar '*Anarchistische Gewaltstäter*' (zie afbeeldingen 1 en 2). Tijdens de bezetting van de West-Duitse ambassade in Stockholm, evenals tijdens de vliegtuigkaping en ontvoering van Hanns-Martin Schleyer in 1977 bleef Schmidt bij zijn beleid dat er niet op de eisen van terroristen in mocht worden gegaan.⁹⁸ Zelf vatte Schmidt zijn beleid samen met 'de rechtsstaat hoeft niet te winnen, noch hoeft ze te verliezen; maar ze moet [wel] bestaan!' Het is waarschijnlijk dat deze uitspraak gericht was tegen beschuldigingen van ondemocratisch handelen en nazisme aan zijn adres.

De Duitse Herfst

Het jaar 1977 wordt door het grote aantal aanslagen en terroristische aanvallen op de overheid en samenleving ook wel de Duitse Herfst genoemd.⁹⁹ Tijdens dit jaar werden de bankier Jürgen Ponto en de hoofdofficier van justitie Siegfried Buback vermoord. Hanns-Martin Schleyer, de voorzitter van de werkgeversvereniging (de *Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände*), werd vanwege zijn SS verleden ontvoerd.¹⁰⁰ Al deze aanvallen werden gecoördineerd door de RAF. Daarbij kwam nog dat een maand later de Palestijnse terreurgroep PFLP (*Popular Front for the Liberation of Palestine*) een vliegtuig kaapte. Ondanks dat de media op dat moment de terreurdreiging 'overdramatiseerden', verkeerde de BRD volgens Blumenau praktisch gezien twee maanden lang in de noodtoestand.¹⁰¹ De grondwet verbodde het gebruik van militairen op eigen bodem, wat een probleem werd tijdens deze crises. De overheid kon dit verbod ook niet eenvoudig omzeilen aangezien dit de angst voor een totalitair regime alleen maar zou bevestigen. Ondertussen was er door de overheid besloten niet in te gaan op de eisen van de ontvoerders (zowel die van de RAF als de PFLP) omdat dit een precedent zou

95 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 36; Albrecht, *Counterterrorism Policies in Germany*, 32.

96 Deutscher Bundestag, *Stenographischer Bericht: 155. Sitzung* (13 maart 1975) 10732.

97 Deutscher Bundestag, *Stenographischer Bericht: 155. Sitzung*, 10733

98 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 36; Albrecht, *Counterterrorism Policies in Germany*, 32-33.

99 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 36; Albrecht, *Counterterrorism Policies in Germany*, 35.

100 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 232.

101 Blumenau, *The United Nations and Terrorism*, 10.

scheppen. Nadat de speciale GSG9 eenheid het gekaapte vliegtuig ontzette in Mogadishu, pleegde de top van de RAF, Andreas Baader, Gudrun Ennslin en Jan-Carl Raspe, zelfmoord.¹⁰² Ulrike Meinhof had al enkele jaren eerder zelfmoord gepleegd. Ook werd Schleyer door zijn ontvoerder vermoord en in een auto achtergelaten. 30 september, enkele weken nadat Schleyer werd ontvoerd, werd de controversiële *Kontaktsperregesetz* ingevoerd. Hiermee was het mogelijk om gevangenen volledig te isoleren van elkaar en de buitenwereld.¹⁰³ Waarschijnlijk was dit om coördinatie vanuit Stammheim, waar belangrijke RAF-leden gevangen zaten, onmogelijk te maken. Tijdens dit jaar reageerde de overheid dus compromisloos, terwijl er vrijwel geen verontwaardiging vanuit de maatschappij ontstond. Hierop zal dieper ingegaan worden in het volgende hoofdstuk.

Na 1977 (tot en met begin jaren '80) gingen meerdere RAF-leden in de DDR 'met pensioen', zoals Hans-Jörg Albrecht het wat ironisch uitdrukt.¹⁰⁴ Na het openbaar maken van veel documenten uit de DDR en van de Stasi bleek niet alleen dat hun resideren met toestemming van de Oost-Duitse overheid was, maar dat de RAF zelfs actief gesteund werd door de Stasi.¹⁰⁵ Als dit laatste bekend was bij de West-Duitse inlichtingendiensten kan dit het beleid jegens de RAF ook gestuurd hebben. Ondanks dat een gedeelte van de RAF niet meer actief was ging een derde generatie aan RAF-leden door tot het begin van de jaren '90 waarna zij zichzelf officieel ophieven.

Vergangenheitsbewältigung

In dit hoofdstuk is een aaneenschakeling van reacties en tegenreacties te zien met als rode draad het omgaan met het Naziverleden. Het meest prevalentie doel van de extreem-linkse terreurgroepen blijkt steeds weer het neerhalen van “het” fascistische en kapitalistische systeem. Daarbij is ook te zien aan de enorme nadruk dat de overheid legde op het niet overtreden dan wel veranderen van de grondwet, dat zij zich duidelijk af wilde zetten tegen het Naziverleden. Toch bleven in binnen- en buitenland angstbeelden ontstaan van een Duitsland dat weer een totalitair gezicht zou krijgen. Deze angsten hebben dus voor een groot deel de reactie van de overheid op de terreur bepaald. Niet geheel ten onrechte, aangezien alleen al de keuze om het links-extremisme terreur te noemen riskant was. Onder het Naziregime werd het begrip terreur namelijk als kenmerk voor de activiteiten van de politieke tegenstanders gebruikt.¹⁰⁶ Dit maakte de relatie tussen de overheid en de vele linkse media niet

102 Fulbrook, *A History of Germany 1918-2014*, 232.

103 Canu, *Der Schutz der Demokratie in Deutschland und Frankreich*, 127.

104 Albrecht, *Counterterrorism Policies in Germany*, 2.

105 Ibidem, 2.

106 A. Musolff, *Krieg gegen die Öffentlichkeit: Terrorismus und politischer Sprachgebrauch* (Westdeutscher Verlag, 143, 1996) 143.

gemakkelijk. Daarbij moet opgemerkt worden dat politici en media in de BRD de (politieke) tegenstanders al sinds 1946 vrij consistent voor Nazi of terrorist uitmaakten.¹⁰⁷ Uiteraard is er wel een verschil tussen dergelijke uitlatingen van een politicus of journalist en in de officiële berichtgeving van de overheid.

¹⁰⁷ Ibidem, 143.

Hfst. 3 Terreur in de media

De media worden door hun controlerende rol ten opzichte van de overheid ook wel de 'vierde macht' genoemd. Media hebben in deze context een positie als *watchdog* ten opzichte van de uitvoerende macht.¹⁰⁸ Met deze positie krijgen de media een politieke en maatschappelijke rol. Dit heeft tot gevolg dat invloedrijke media de mening van grote groepen mensen kunnen vormen. Deze 'vierde macht' kan ingezet worden om doelbewust de mening op een bepaalde manier te beïnvloeden, onder andere door *framing*. Deze *framing* wordt door de politicologen Lance Bennet en Robert Entman gedefinieerd als: '*selecting, highlighting, and sorting into a coherent narrative some facts or observations and deleting many others.*'¹⁰⁹ Het is niet zo dat *framing* altijd bewust wordt toegepast. Sterker nog, ieder mens past in principe *framing* toe bij het vormen van een mening. Het doel van dit hoofdstuk is om de invloed van het Naziverleden op de reactie van de media op de terreur tijdens de jaren '70 nader te beschouwen. *Framing* speelt hierin een rol omdat de invloed van dit verleden zich logischerwijs vertaalde in woorden en berichtkeuze. Het is dus relevant om duidelijk te krijgen of er in dit kader bewust *framing* is toegepast. Daarnaast is het mogelijk dat de specifieke media vanuit hun eigen perspectief schreven, zo was *Der Spiegel* links en *Bild-Zeitung* rechts georiënteerd. Het is niet ondenkbaar dat er qua invloed van het Naziverleden verschil zit per medium. Daarom is een selectie aan media meegenomen om zo een representatief beeld te geven.

De massamedia van de BRD

Communicatiedeskundige Markus Rhomberg omschrijft massacommunicatie als '*jene Form der Kommunikation, bei der Aussagen öffentlich, durch technische Verbreitungsmittel indirekt und einseitig an ein disperses Publikum vermittelt werden.*'¹¹⁰ Hiermee neemt hij de ruim vijftig jaar oude definitie van Gerhard Maletzke over die, aldus Rhomberg, nog steeds toepasbaar is. Daarnaast beschreef de bekende socioloog Niklas Luhmann massamedia op een vergelijkbare manier als massacommunicatie. Hij legt echter meer de nadruk op de maatschappelijke verbondenheid ten opzichte van massacommunicatie.¹¹¹ In beide gevallen is wel van belang dat het eenzijdige communicatie betreft, wat

108 A. Elter, *Die andere Front: Pressepolitik in den US-Kriegen des 20. Jahrhunderts* (doctoraalthese filosofie, Keulen, 2003) 23.

109 Bennett en Entman ed., *Mediated Politics*, 203.

110 M. Rhomberg, *Politische Kommunikation - Einführung für Politikwissenschaftler* (Wilhelm Fink Verlag, München, 2009) 18-19.

111 '*Mit dem Begriff der Massenmedien sollen im Folgenden alle Einrichtungen der Gesellschaft erfasst werden, die sich zur Verbreitung von Kommunikation technischer Mittel der Vervielfältigung bedienen. (...) Der Grundgedanke ist, dass erst die maschinelle Herstellung eines Produktes als Träger der Kommunikation – aber nicht schon Schrift als solche – zur Ausdifferenzierung eines besonderen Systems der Massenmedien geführt hat. (...) Entscheidend ist auf alle Fälle:*

belangrijk is, aangezien dit aansluit bij het monologe karakter van *framing*. De leidende massamedia in de jaren '70 in de BRD waren de TV, radio en het dagblad en aan het eind van het decennium (in beduidend mindere mate) overige tijdschriften.¹¹²

	TV	Radio	Dagbladen
1970	72%	67%	70%
1974	78%	70%	73%
1980	77%	69%	76%

Tabel 1). Bereik massamedia per medium in percentages van de bevolking.¹¹³

	TV	Radio	Dagbladen
1970	113	73	35
1974	125	113	38
1980	125	135	38

Tabel 2). Gemiddelde dagelijks besteedde tijd per medium in minuten.¹¹⁴

Zoals te zien in tabel 1 bereikten de verschillende massamedia in 1970 ieder circa 70% van de bevolking. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat het bereik van elk medium minder gelijk verdeeld is (zie tabel 2). Wellicht dat de aan dagbladen besteedde tijd relatief gering is doordat radio en tv op de achtergrond aan kunnen staan, zonder dat hier actief aandacht aan besteed hoeft te worden, wat niet het geval is met geschreven tekst. tv en kranten hebben daarnaast andere effecten op de consument. Zo bereikt de tv sneller mensen met een minder gedegen politieke achtergrond dan kranten met het 'overrompelingseffect', zoals socioloog Winfried Schulz het noemt.¹¹⁵ Op de tv komen politieke onderwerpen en thema's of de kijker dat nu wilt zien of niet, toch zal dit de kijker volgens Schulz 'cognitief mobiliseren', oftewel invloed hebben op diens gedachtenwereld. Schulz' conclusie is dat minder politiek onderlegde personen sneller door tv beïnvloed worden, en er ook vaker gebruik van maken, dan meer politiek geëngageerde personen. Laatstgenoemden zoeken actiever naar informatie en

dass keine Interaktion unter Anwesenden zwischen Sender und Empfängern stattfindet. Interaktion wird durch Zwischenschaltung von Technik ausgeschlossen uit: N. Luhmann, *Die Realität der Massenmedien* (Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996) 10-11).

112 B. Van Eimeren en C.-H. Ridder, 'Trends in der Nutzung und Bewertung der Medien 1970 bis 2010', *Media Perspektiven* 1 (2011) 2-15, 8.

113 Van Eimeren en Ridder, 'Trends in der Nutzung und Bewertung der Medien 1970 bis 2010', 8.

114 Ibidem, 8.

115 W. Schulz, 'Politische Mobilisierung durch Mediennutzung? Beziehungen zwischen Kommunikationsverhalten, politischer Kompetenz und Partizipationsbereitschaft' in: A. Koch, ed., *Politische Partizipation in der Bundesrepublik Deutschland: Empirische Befunde und theoretische Erklärungen* (Leske & Budrich, Opladen, 2001) 169-194, 181.

verwerven dit dus ook sneller waardoor het sociale onderscheid wordt vergroot.¹¹⁶ Zo zullen tv-zenders en laagdrempelige dagbladen een groter bereik hebben gehad onder de bevolking, maar hadden hoogwaardige tijdschriften naar verwachting meer invloed op elites.

Voor 1972

De term terrorisme werd in de jaren tussen de opkomst van het linkse geweld en de aanslag tijdens de Olympische Spelen van 1972 vrijwel niet gebruikt in de media. Over het algemeen werd gesproken over 'links-extremisten', 'gewelddadige anarchisten' en 'desperado's'.¹¹⁷ Deze laatste formulering was afkomstig van Günther Nollau, een ambtenaar van het Ministerie voor Binnenlandse Zaken. In een krantenartikel uit 1971 werd *Operation Hecht* beschreven. Tijdens deze operatie werd in een groot deel van de BRD naar RAF-leden gezocht, RAF-lid Petra Schelm werd hierbij door de politie neergeschoten. Later in dat artikel wordt genoemd dat de RAF officieel een '*kriminelle Vereinigung*' is, wat nog geen terreurgroep is. Ook in andere, minder links georiënteerde bladen werden de RAF en de *Bewegung 2. Juni* als criminele groepen behandeld.¹¹⁸ Zo werd tijdens de avondjournaals de dood van RAF-lid Georg von Rauch gereduceerd tot een zuiver criminele aangelegenheid.¹¹⁹ Dezelfde formulering werd gebruikt op 9 juni 1972 toen Brigitte Mohnhaupt en Bernhard Braun als '*Mitglieder der Baader-Meinhof-Bande*' werden gearresteerd.¹²⁰ De ideologische achtergrond van de militante groepen werd achterwege gelaten waardoor niet alleen de RAF en de *Bewegung 2. Juni* als gewone criminelen werden gezien, maar ook de *Tupamaros* en de *Blues*.¹²¹ Juridisch gezien is terrorisme uiteraard ook illegaal en daarmee crimineel, maar het niet gebruiken van de term is opvallend. Een criminele bende heeft een volledig andere connotatie en wekt daarom logischerwijs ook andere emoties op dan een terreurgroep. Of deze keuze bewust werd gemaakt is moeilijk te zeggen.

De naam *Baader-Meinhof-Bande* was al vrij snel ingeburgerd als benaming voor de RAF.¹²² In het vorige hoofdstuk is gebleken dat deze term door de overheid actief werd gebruikt bij de opsporing, maar werd dus ook door de media gebezigd. Wel zaten er verschillen tussen de formuleringen in de

116 Schulz, 'Politische Mobilisierung durch Mediennutzung?', 182.

117 Onbekend, 'Kennwort Kora', *Der Spiegel*, 19 juli 1971, 28.

118 P. Fischer, *Wandel öffentlich-rechtlicher Institutionen im Kontext historisch-politischer Ereignisse am Beispiel des Senders Freies Berlin* (doctoraalthese, Berlijn, 2007) 303.

119 Georg von Rauch overleed tijdens een schietpartij met de politie in januari 1972. Hier ontstond een kleine rel om, aangezien Von Rauch door het hoofd geschoten was en de getuigen elkaar tegenspraken. *Ibidem*, 305-306.

120 Fischer, *Wandel öffentlich-rechtlicher Institutionen im Kontext historisch-politischer Ereignisse am Beispiel des Senders Freies Berlin*, 307.

121 *Ibidem*, 304.

122 *Ibidem*, 304.

media door de verschillende politieke achtergronden. Zo vermeldden de Wiesbadense redacteuren berichten over de RAF namelijk voornamelijk onder de naam *Baader-Meinhof-Bande* terwijl in Hamburg werd gesproken van de *Baader-Meinhof-Gruppe*.¹²³ Dit lijkt een detailverschil, maar een (criminele) bende heeft een andere connotatie en legitimiteit dan een groepering, waarmee dus een andere boodschap wordt gebracht. Daarbij kreeg de tv een extra functie, namelijk het helpen bij opsporingen.¹²⁴ Op deze manier werd de tv al aan het begin van de jaren '70 gedeeltelijk een verlengstuk van de politie, en daarmee van de overheid. In de media werd de benaming van de RAF als de *Baader-Meinhof-Bande* de politiek correcte versie. Iemand die de RAF als *Gruppe* benoemde werd al snel als sympathisant van de RAF gezien.¹²⁵ Een voorbeeld daarvan is Nobelprijs winnaar en schrijver Heinrich Böll die zich kritisch uitliet over het zijns inziens disproportionele gebruik van 'staatsgeweld' jegens de RAF. Böhl werd, en met hem alle linkse intellectuelen, door de bladen van de uitgeverij Springer sympathie voor terroristen verweten.¹²⁶ In 1972 werd Böll in bladen van de uitgeverij vergeleken met de Nazi-minister Joseph Goebbels en in het *ZDF-Magazin* voor 'sympathisant van het links-fascisme' uitgemaakt.¹²⁷ Het was dus niet zo dat alleen het (extreem-)linkse kamp de tegenstanders met het Naziverleden in verband bracht.

München 1972

Toen de gijzeling van de Israëliische sportdelegatie op 5 september 1972 nog in volle gang was, ontstond er een demonstratie tegen terrorisme met leuzen als 'iedereen kan slachtoffer worden' en 'stop terrorisme'.¹²⁸ *Der Spiegel* noemde twee weken later de daders ook terroristen, wat een duidelijk verschil was met de eerdere criminalisering van de links-extremisten.¹²⁹ Een logische verklaring hiervoor is dat het een buitenlandse groepering betrof en hier dus een andere problematiek mee gepaard ging. Ditmaal waren het namelijk geen groeperingen uit eigen land. Het laat zien dat de term

123 E. Launer, 'Produktionsbedingungen und Qualität von Fernsehnachrichten', in: J. Auferman, W. Scharf en Otto Schlie ed., *Fernsehen und Hörfunk für die Demokratie : Ein Handbuch über den Rundfunk in der Bundesrepublik Deutschland* (Westdeutscher Verlag, Opladen, 1981) 287-300, 291.

124 Fischer, *Wandel öffentlich-rechtlicher Institutionen im Kontext historisch-politischer Ereignisse am Beispiel des Senders Freies Berlin*, 307.

125 Ibidem, 307.

126 K. Hanshew, 'Sympathy for the Devil: The West-German Left and the Challenge of Terrorism', *Contemporary European History* 4 (2012) 511-532, 520.

127 M. Kowalski, *"Aber ich will etwas getan haben dagegen!": Die RAF als postfaschistisches Phänomen* (Vergangenheitsverlag, Berlijn, 2010) 13.

128 A. Vowinckel, 'Sports, terrorism and the Media: The Munich Hostage Crisis of 1972', *Esporte e Sociedade* 6 (2007) 1-16, 6.

129 Onbekend, "'Ich werde heute noch für Palestina sterben": Der überfall auf das olympische Dorf und die Nacht von Fürstfeldbruck', *Der Spiegel*, 38 1972, 21.

terrorisme, in gevallen waar het geen links-extremistisch geweld betrof, wel door media gebruikt werd. Niet alleen indiceert dit een geval van bewuste *framing*, maar ook dat de term terrorisme op dat moment een duidelijke lading had. Deze betekenis op binnenlandse groeperingen toepassen was, op dat moment, schijnbaar problematisch. Niet alleen voor de media, maar blijkbaar ook voor de overheid aangezien artikel 129a pas enkele jaren later werd herzien.

De Olympische Spelen van München waren het eerste sportevenement dat '*totally televised*' was.¹³⁰ Hierdoor was het mogelijk de gijzeling tot op zekere hoogte, voorzover de verslaggevers het konden meekrijgen, live te volgen. Veel mensen hadden rond deze tijd hun tv en radio echter al uitgezet, waardoor het drama pas de volgende dag openbaar werd. De volgende dag ontstonden dus ook pas de de al genoemde protesten.¹³¹ Het feit dat dit alles live te volgen was op de tv maakt het op twee manieren anders dan de aanslagen van links-extremisten. Ten eerste bereikte het nieuws mensen directer en gedurende een continue periode, waardoor het een duidelijk andere impact had. Dit is te zien aan de aan de hand van de protesten die binnen enkele uren op gang kwamen. Ten tweede heeft tv over het algemeen een ander effect op mensen dan berichtgeving achteraf in tekst, namelijk het gevoel zelf veilig maar toch betrokken te zijn:

*Watching catastrophes taking place elsewhere (in the double sense of geographically elsewhere and in the media) makes us feel safe, for "if it were happening to us, we wouldn't be watching television. We exist as vicarious participants, whose presence is critical, acknowledged, and flattered yet we are never in danger of being touched, seen, or heard".*¹³²

Doordat deze aanslag op West-Duits grondgebied was, kan betwijfeld worden of deze afstand ook daadwerkelijk gevoeld werd, de betrokkenheid is daarentegen wel te zien. Over het algemeen veroorzaakte de aanslag meer sympathie voor de slachtoffers dan voor de problemen die de daders onder de aandacht wilden brengen.¹³³ Aan de andere kant verscheen er in *Die Welt*, een maand na de aanslag, een artikel waarin SPD-politicus Jochen Steffen stelde dat terrorisme niet op zichzelf staat, maar een product is van overheidsbeleid. Steffen noemt terrorisme het kind van '*unerträglicher Verhältnisse, amoralischer Machtausübung und Terrors von oben*'.¹³⁴

130 Vowinckel, 'Sports, terrorism and the Media', 11.

131 Ibidem, 4.

132 P. Mellencamp (1990) geciteerd in: Vowinckel, 'Sports, terrorism and the Media', 10-11.

133 Vowinckel, 'Sports, terrorism and the Media', 11.

134 Onbekend. 'Terrorismus in der Bundesrepublik Deutschland: Eine Auswahl von Zitaten', *CDU-Dokumentation* 34 (13 oktober 1977), 3.

1974-1976

Het omgaan van de politiek met geweld veranderde toen Helmut Schmidt in 1974 bondskanselier Willy Brandt opvolgde. Zoals in het vorige hoofdstuk vermeld, was Schmidt meer rechts georiënteerd dan Brandt en had hij daardoor minder moeite met het afwijzen van extreem-links geweld. Deze *Tendenzwende* is terug te zien in de media, waar ook linkse media en politici dit geweld steeds vaker terrorisme noemden. Waarschijnlijk gebeurde dit doordat het geweld steeds heftiger en ongecontroleerder werd en aanhield. Zelfs Willy Brandt noemde de moordenaars van Günter von Drenkmann, de president van het West-Berlijnse gerechtshof, '*Polit-Terroristen*' wat een duidelijk verschil was met eerdere termen als 'desperado's' en 'anarchistische gewelddadigen'.¹³⁵ De term terrorisme kwam ook steeds vaker voor in het politieke debat. Politici beschuldigen elkaar van '*Angstpropaganda*', '*panikmacher*[ei]' en '*wirklichkeitsblinde Hysterie*' met betrekking tot het omgaan met terrorisme.¹³⁶ Zo noemde Richard Ebert (voorzitter van de Jonge Socialisten in Schleswig-Holstein) het reactionaire deel van de CSU/CDU de 'directe burens van de terroristen'.¹³⁷

Opvallend is dat ook de linkse kant van de politiek zich actief tegen het extreem-linkse geweld keerde en de term terroristen bezigde. Grote afkeuring door de maatschappij bleek na de moord op Von Drenkmann toen bij de nationale rouwdag 20.000 West-Berlijners zich voor het Schöneberger stadhuis verzamelden.¹³⁸ Invloedrijke personen als Helmuth Gollwitzer, theoloog en academicus, en Heinrich Böll toonden aan de andere kant wel openlijk een zekere vorm van sympathie voor de links-extremisten. Tijdens een *Tagesthema* van de tv-zender WDF (*Westdeutscher Rundfunk Fernsehen*) in 1976 vertelde Gollwitzer bijvoorbeeld dat hij Ulrike Meinhof als slachtoffer zag en haar dood diep betreunde.¹³⁹ Dit soort uitlatingen werden veelal niet positief ontvangen. Zo bezocht bisschop Kurt Scharf in 1974 Ulrike Meinhof en werd daardoor door de Springer-tijdschriften betiteld als een van de '*Pfarrer, die dem Terror dienen*'.¹⁴⁰ Dit was een verwijzing was naar 'foute' priesters in de Tweede Wereldoorlog. Tevens verscheen er twee maanden later, naast ingezonden brieven aan Scharf over zijn bezoek aan Meinhof, ook een artikel over hem in het *Ostpreussenblatt* waarin gespeculeerd werd over een mogelijk bezoek van hem aan een voormalig Nazi-kopstuk, namelijk Rudolf Hess.¹⁴¹ Het is dus niet

135 Onbekend. 'Terrorismus in der Bundesrepublik Deutschland', 4.

136 Ibidem, 4-5.

137 Ibidem, 5.

138 D. Kuessner, *Die Braunschweiger Landeskirche in den 70er Jahren und ihr Bischof Gerhard Heintze* (Uwe Krebs, Wendeburg, 2014) 161.

139 Onbekend. 'Terrorismus in der Bundesrepublik Deutschland', 4.

140 Kuessner, *Die Braunschweiger Landeskirche in den 70er Jahren und ihr Bischof Gerhard Heintze*, 161.

141 I.H., 'War Bischof Scharf auch bei Rudolf Heß? Berechtigte christliche Nächstenliebe darf nicht nur an den linken Terroristen praktiziert werden', *Das Ostpreussenblatt*, 21 december 1974, 2. Het *Ostpreussenblatt* is geen Oost-Duits

zo dat alleen de overheid aan het Naziverleden werd gekoppeld, maar in sommige gevallen ook de terroristen. Wel blijkt keer op keer, bijvoorbeeld door beschuldigingen van het bedrijven van angstpropaganda, dat er ook in de politiek aan het Naziverleden gerefereerd werd.

1977

5 september 1977 werd tijdens het ARD-journaal verteld over de ontvoering van Hanns-Martin Schleyer. Eén journalist verteld dat bij de West-Duitse regering 'verslagenheid, woede en verdriet' heerste over de moord op de vier overige inzittenden van Schleyers auto.¹⁴² Dit is opvallend omdat er een grote nadruk wordt gelegd op de dood van de lijfwachten en chauffeur van Schleyer, en minder op zijn ontvoering. Een dag later leverde de RAF een polaroidfoto van Schleyer (zie afb. 3). Hiervan hoopten de ontvoerders dat deze in het acht uur journaal zou verschijnen, wat niet gebeurde. Hierna leverden zij ook enkele video's van Schleyer aan waarin zij hem aan het woord lieten. Deze verschenen ook niet in de media doordat de crisisstaf van de overheid een nieuwsverbod had opgelegd, wat de meeste media nakwamen.¹⁴³ De derde video kwam echter wel, hetzij kort, in het West-Duitse nieuws, doordat de video via de Franse zender ORTF al internationaal bekend was geworden. Het is waarschijnlijk dat dit de overheid dwong tot het laten vertonen van deze video in de media, om het idee van staatscensuur te voorkomen. Ondanks dat censuur in de praktijk dus wel gedeeltelijk aanwezig was. Ook is het mogelijk dat de media, wellicht op verzoek van de overheid, tot een zekere mate van zelfcensuur overgingen. Duidelijke censuur door de overheid zou namelijk beschuldigingen van Nazisme oproepen, iets wat de overheid uiteraard wilde voorkomen.

Waarschijnlijk was het het idee achter de manier van inscenering bij de foto's en opnamen van Schleyer om medelijden met hem, maar ook met de gevangengenomen RAF-leden te creëren.¹⁴⁴ Deze strategie bleek echter verkeerd gekozen toen de foto's van Schleyer in Springer-tijdschriften, en later ook in *Der Spiegel* en andere tijdschriften, werden gepubliceerd. Sympathie voor de ontvoerders en hun doel veranderde in medelijden met de ontvoerde.¹⁴⁵ *Bild-Zeitung* noemde de foto een '*Bild, bei dem*

blad zoals de naam doet vermoeden maar een blad voor Oost-Duitse vluchtelingen in de BRD. Het artikel ondertekend met I.H.. Het is onbekend wie deze persoon is.

142 'RAF entführt Hanns Martin Schleyer und tötet seine 4 Begleiter- Tagesschau vom 05.09.1977' (versie 21 juli 2010), <https://www.youtube.com/watch?v=8Mu5GR9re2U> (3 januari 2017) 6:15-6:27.

143 C. Klöck, 'Die Entführung Hanns-Martin Schleyers oder die Entdeckung des Mediums Gesicht im terroristischen Bilderkampf', *Kritische Berichte* 2 (2008) 48-58, 51.

144 Klöck, 'Die Entführung Hanns-Martin Schleyers oder die Entdeckung des Mediums Gesicht im terroristischen Bilderkampf', 51-52.

145 Ibidem, 55.

man weinen möchte'.¹⁴⁶ Ironisch genoeg keerden nu ook de sympathisanten van de RAF zich tegen de RAF. Op de video waar Schleyer spreekt lijkt hij overigens zelf te mogen spreken, dus zonder een script te hebben gekregen van zijn ontvoerders. Dit blijkt onder andere uit de laatste video-opname waar hij zijn ontvoerders terroristen noemt, terwijl de RAF-leden er prat op gingen stadsguerilla te zijn.¹⁴⁷

Afb. 3). Foto Hanns-Martin Schleyer, 6 september 1977. (Bron: Klöckner, 'Die Entführung Hanns-Martin Schleyers oder die Entdeckung des Mediums Gesicht im terroristischen Bilderkampf', afb. 2)

Samengevat

Aan het begin van de jaren '70 was er vanuit de West-Duitse overheid een minder sterk beleid ten opzichte van terrorisme. Dit was zeker zo met betrekking tot de media, onder andere vanwege de angst om de naam van een totalitaire staat te krijgen. Om toch grip te hebben op de informatiestromen over aanslagen en de extremisten paste de overheid haar narratief aan en *downplayed* situaties. Dit werkte soms averechts en leidde tot argwaan. De ontvoering van Lorenz in 1974 zorgde voor een keerpunt in

¹⁴⁶ Ibidem, 55.

¹⁴⁷ Ibidem, 56.

omgang met terrorisme door de overheid. In de media ontstonden duidelijke kampen en werd het links-extremisme meer en meer afgewezen. Tijdens de Duitse Herfst van 1977 werd er door de overheid meer ingegrepen op de berichtgeving over de aanslagen. In hoeverre het verplichte censuur of gevraagde zelfcensuur betrof is niet geheel duidelijk. Wel is duidelijk dat de media steeds meer het overheidsnarratief overnamen, wat waarschijnlijk bijdroeg aan het reduceren van beschuldigingen van Nazisme aan het adres van de overheid.

Conclusie

Toen in 1968 grote (studenten)protesten over de hele wereld uitbraken, ontstonden er ook groepen die tot specifiek en zwaarder geweld overgingen. Met name bij de links-extremisten vormden zich in die tijd meerdere gewelddadige groeperingen. Voornamelijk in West-Berlijn liepen de protesten meermaals uit de hand. Wel bleef het een aangelegenheid van studenten en daarmee van de intellectuele elite van de BRD. Aangezien de meeste protesten in enkele grote steden plaatsvonden, en het merendeel van de bevolking daarbuiten woonde, kan gesteld worden dat er over het algemeen geen directe confrontatie met de protesten plaatsvond in het dagelijks leven. Dit afgezien van de berichtgeving in de media, wat ook gedeeltelijk zou gaan gelden voor het terrorisme in het daaropvolgende decennium.

In het eerste, maar met name het tweede hoofdstuk is beschreven hoe de protesten culmineerden in de gewelddadigheden. Dit werd door de overheid niet direct als terrorisme beschouwd, ondanks dat in links-extremistische bladen als *Agit 883* letterlijk tot terreur werd opgeroepen. Toch reageerde de overheid na enkele (pogingen tot) aanslagen en bankovervallen met disproportionele opsporingsacties voor de aangedragen beschuldigingen. Bij de grootscheepse *Operation Hecht* in 1971 is het bijna ondenkbaar dat de meerderheid van de bevolking geloofde dat er een 3.000 man sterke politiemacht op zoek was naar 'autodieven', zoals de officiële reden luidde. Ondanks de omvang van deze operatie was dit een tijdelijk ongemak, in schijnbare tegenstelling tot de *Radikalenerlass* van 1972. Deze nieuwe wet zorgde voor onrust in binnen- en buitenland door associaties met het Naziregime. Dit dwong de overheid tot een middenweg tussen rigoures optreden en rekening houden met het pijnlijke Naziverleden. Door de aanslag tijdens de Olympische Spelen in 1972 kwam er een duidelijke maatschappelijke reactie tegen terrorisme op gang, hetzij vrij tijdelijk. Het opvallende is dat de overheid deze aanslag duidelijk als terreur zag, en niet (alleen) als politiek geweld. De overheid reageerde met de oprichting van twee speciale eenheden en een militarisering van de politie, wat resulteerde in associaties met burgeroorlogen bij de bevolking. Aan deze angsten werd bijgedragen door de politisering van het geweld: waar de extremisten eerst door de overheid als criminelen werden beschouwd en geframed, werden ze na 1972 tot terroristen en radicalen gemaakt. Dit had onder andere als effect dat de problemen, die zich eerst tot de crisisstaven, veiligheidsdiensten en overheid beperkten, nu in het publieke debat doordrongen.

In het derde hoofdstuk zijn wat betreft de media twee verschuivingen te zien. Ten eerste verminderde de sympathie voor de links-extremistische groeperingen en kwam hier een groeiende angst voor in de plaats. Ten tweede was er aanvankelijk een grote argwaan jegens de overheid, en diens

legitimatie van nieuwe maatregelen, die gestaag verminderde. De groeiende angst is te zien aan de verandering van benamingen in de media. Het terrorisme werd eerst niet zozeer als een bedreiging voor de Duitse staat of maatschappij benaderd maar geromantiseerd, zeker in het geval van Baader en Ensslin. Dit ontnam de overheid legitimiteit om hard op te kunnen treden. Na verloop van tijd ontstond er ook steeds meer angst in de maatschappij voor de terreur. Wellicht door de *framing* van de overheid, gecombineerd met een generalisering van de doelwitten van de terroristen. Daarnaast werden de doelwitten van extreem links schijnbaar minder politiek en meer gericht op het vrijkrijgen van 'kameraden'. De bezetting van de ambassade in Stockholm, de ontvoering van Schleyer door de RAF en de kaping van het Lufthansa toestel door de PFLP zijn hier bijvoorbeeld op terug te voeren. Dit zorgde ook in de media voor een gestage verschuiving naar de zienswijze van de overheid. Ook is het mogelijk dat de groeiende angst voor het terrorisme samenhangt met het steeds krachtiger optreden van de overheid.

Aan het begin van de jaren '70 probeerde de West-Duitse overheid duidelijk de dreiging naar beneden bij te stellen door veel achter de schermen te opereren en groepen als de RAF te *framen* als een bende anarchisten. Het was voor de overheid namelijk problematisch hard op te treden en zich tegelijk duidelijk, jegens de kritische media, af te keren van het gewelddadige Naziverleden. Door de toch steeds zwaarder wordende maatregelen tegen groepen die officieel door de overheid als 'gewone criminelen' werden beschouwd, ontstond er grote argwaan in de media. De links-extremistische bewegingen speelden hierop in door de overheid fascistisch te noemen. Aan de andere kant werden ook juist deze links-extremistische bewegingen als 'links-fascistisch' betiteld door media als *Bild* en ZDF. Door het lage aantal slachtoffers bleef echter vrij lang sympathie voor het extremisme, zeker onder de intelligentsia. De krachtige reactie van de overheid in de vorm van de *Radikalenerlass* droeg hieraan bij doordat elke ambtenaar door de veiligheidsdiensten onderzocht werd. Een groot aantal hiervan werd ook ontslagen. Samen met de oprichting van de SEK en de GSG9, de militarisering van de politie en de invoering van nieuwe wetten in de jaren erna veranderde de sfeer hierdoor beduidend. De aanslagen in 1977, en met name de ontvoering van Schleyer, zorgden pas voor een impliciete legitimering van de overheidsacties. Hiermee werd de angst door het Naziverleden grotendeels naar de achtergrond gedreven. Er ontstond meer steun voor het optreden van de overheid waardoor zij minder gebonden was aan het continu rekening houden met het verleden. Dit resulteerde erin dat de BRD een striktere, ruwere en zwaarder gemilitariseerde staat werd en het militant links-extremisme nog anderhalf decennium actief bleef waarna het wegsmolte.

Kortom, de invloed van het Naziverleden was in zoverre aanwezig in de reactie van de regering en media, dat bij de aanvang van het West-Duitse terrorisme beide bang waren voor een herhaling ervan. Bovendien moest de overheid bij haar antwoord rekening houden met de publieke en internationale opinies om de legitimiteit van haar acties te waarborgen. De invloed van het Naziverleden was namelijk nog zo groot dat elke schijnbaar disproportionele reactie hiermee in verband gebracht werd. Door het aanhoudende en steeds algemenere geweld van de terroristen verschoof de initiële sympathie van de media naar een angst en afkeur. Deze angst legitimeerde harder optreden van de overheid. Hiermee verdween de invloed van het Naziverleden steeds verder, al was het nooit geheel weg. In de media zorgde de angst voor het Naziverleden voor een grote argwaan jegens de acties van de overheid. Toch werd de invloed van het verleden minder naarmate het terreurgeweld toenam en namen steeds meer media de standpunten van de overheid over. Vooral door de aanslagen in 1977 veranderde de houdingen van de media significant en steunden zij de overheid wat betreft de anti-terreur maatregelen.

Aanvullend onderzoek zou meer inzicht kunnen verschaffen in de wisselwerking tussen massamedia, overheid en terrorisme, wat helaas nog steeds een actueel onderwerp is. Wel is het duidelijk dat de invloed van het verleden op de interactie tussen overheid en publieke opinie moeilijk overschat kan worden.

Bibliografie

- Agit 883, 40 (13-11-69).
- Agit 883, 42 (27-11-69).
- Agit 883, 62 (5-6-70).
- Albrecht, J., *Counterterrorism Policies in Germany* (WODC, Den Haag, 2006) 22.
- Anweiler, O. e.a., *Bildungspolitik in Deutschland, 1945-1990: Ein historisch-vergleichender Quellenband* (Leske + Bedrich, Opladen, 1992).
- Bennett, W. en R. Entman ed., *Mediated Politics: Communication in the future of democracy* (Cambridge University Press, Cambridge, 2005).
- Blumenau, B., *The United Nations and Terrorism: Germany, Multilateralism, and Antiterrorism Efforts in the 1970s* (Palgrave, New York, 2014).
- Bundesanstalt für Arbeit, *Ausländische Arbeitnehmer 1971: Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung - Erfahrungsbericht 1971* (Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg, 1972).
- Canu, I., *Der Schutz der Demokratie in Deutschland und Frankreich: Ein Vergleich des Umgangs mit politischem Extremismus* (Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1997).
- CDU-Bundesgeschäftsstelle, *Argumente, Dokumente, Materialien: Ausländerpolitik der CDU* nr. 5391 (Bonn, 1975).
- Crelinsten, R., 'Analysing Terrorism and Counter-terrorism: A communication model', *Terrorism and Political Violence* Vol. 12 (2002) 77-122.
- Dahlkamp, J. e.a., 'Aus kurzer Distanz', *Der Spiegel*, april 2012.
- Deisenberg, A.-M. e.a., *Der Markt der Medien: Daten, Fakten, Trends* (Focus, ZP, 2008).
- Deutscher Bundestag, *Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulla Jelpke, Cornelia Hirsch, Jan Korte, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE: Haltung der Bundesregierung zur gegenwärtigen und früheren Berufsverbotepraxis* (9 augustus 2007).
- Deutscher Bundestag, *Stenographischer Bericht: 155. Sitzung* (13 maart 1975) 10732.
- Eicken, J. en A. Schmitz-Veltin, 'Die Entwicklung der Kirchenmitglieder in Deutschland : Statistische Anmerkungen zu Umfang und Ursachen des Mitgliederrückgangs in den beiden christlichen Volkskirchen', *Auszug aus Wirtschaft und Statistik* 6 (2010) 576-589.
- Elter, A., *Die andere Front: Pressepolitik in den US-Kriegen des 20. Jahrhunderts* (doctoraalthese filosofie, Keulen, 2003) 23.
- Fischer, P., *Wandel öffentlich-rechtlicher Institutionen im Kontext historisch-politischer Ereignisse am Beispiel des Senders Freies Berlin* (doctoraalthese, Berlijn, 2007).
- Forsbach, R., *Die 68er und die Medizin : Gesundheitspolitik und Patientenverhalten in der Bundesrepublik Deutschland (1960 – 2010)* (V&R Uni Press, Göttingen, 2011)
- Fulbrook, M., *A History of Germany 1918-2014: The Divided Nation* (Blackwell, Sussex,

2015).

- Gilcher-Holtey, I., *Die 68er Bewegung: Deutschland - Westeuropa - USA* (C.H. Beck, München, 2001).
- Hanshew, K., 'Sympathy for the Devil: The West-German Left and the Challenge of Terrorism', *Contemporary European History* 4 (2012) 511-532.
- I.H., 'War Bischof Scharf auch bei Rudolf Heß? Berechtigte christliche Nächstenliebe darf nicht nur an den linken Terroristen praktiziert werden ', *Das Ostpreussenblatt*, 21 december 1974.
- Jarausch, K., 'Krise oder Aufbruch?: Historische Annäherungen an die 1970er-Jahre', *Zeithistorische Forschungen* Vol. 3 (2006) 334-341.
- Jenkins, B., *The Study of Terrorism: Definitional problems* (Rand Corporation, Santa Monica, 1980).
- Jucknat, K., 'Köpfe statt Themen? Köpfe und Themen! Die Personalisierung der Wahlkampfberichterstattung in Deutschland und in den USA', *Zeitschrift für Parlamentsfragen* Vol. 1 (2007) 147-159.
- Kitchen, M., *A History of Modern Germany: 1800 to the Present* (Blackwell, Sussex, 2012).
- Klimke, M., 'We Are Not Going To Defend Ourselves Before Such A Justice System! 1968 and the Courts', *German Law Journal* Vol. 10 (2009) 261-274.
- Klonk, C., 'Die Entführung Hanns-Martin Schleyers oder die Entdeckung des Mediums Gesicht im terroristischen Bilderkampf', *Kritische Berichte* 2 (2008) 48-58.
- Kowalski, M., *"Aber ich will etwas getan haben dagegen!": Die RAF als postfaschistisches Phänomen* (Vergangenheitsverlag, Berlin, 2010).
- Kraushaar, W., 'Agnoli, die APO und der konstitutive Illiberalismus seiner Parlamentarismuskritik', *Zeitschrift für Parlamentsfragen* Vol. 1 (2007) 160-179.
- Kraushaar, W., *Die Bombe im Jüdischen Gemeindehaus* (Hamburg, 2005).
- Kuessner, D., *Die Braunschweiger Landeskirche in den 70er Jahren und ihr Bischof Gerhard Heintze* (Uwe Krebs, Wendeburg, 2014).
- Launer, E., 'Produktionsbedingungen und Qualität von Fernsehnachrichten ', in: J. Auferman, W. Scharf en Otto Schlie ed., *Fernsehen und Hörfunk für die Demokratie : Ein Handbuch über den Rundfunk in der Bundesrepublik Deutschland* (Westdeutscher Verlag, Opladen, 1981) 287-300.
- Laqueur, W., *A History of Terrorism* (Transaction, New Jersey, 2002).
- Luhmann, N., *Die Realität der Massenmedien* (Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996).
- Musolff, A., *Krieg gegen die Öffentlichkeit: Terrorismus und politischer Sprachgebrauch* (Westdeutscher Verlag, 143, 1996) 143.
- Mutz, G. e.a., *Diskontinuierliche Erwerbsverläufe: Analysen zur postindustriellen Arbeitslosigkeit* (Leske + Budrig, Opladen, 1995).
- Niedermayer, O., 'Die Veränderungen des Parteiensystems ', in: G. Binder ed., *Politische*

Soziologie I (Informationszentrum Sozialwissenschaften, Bonn, 2007) 9-16.

- Onbekend, "‘Ich werde heute noch für Palestina sterben’": Der überfall auf das olympische Dorf und die Nacht von Fürstfeldbruck', *Der Spiegel*, 38 1972.
- Onbekend, 'Kennwort Kora', *Der Spiegel*, 19 juli 1971.
- Onbekend. 'Terrorismus in der Bundesrepublik Deutschland: Eine Auswahl von Zitaten', *CDU-Dokumentation* 34 (13 oktober 1977).
- Preece, J., *Baader-Meinhof and the Novel: Narratives of the Nation / Fantasies of the Revolution, 1970–2010* (Palgrave, New York, 2012).
- Rhomberg, M., *Politische Kommunikation - Einführung für Politikwissenschaftler* (Wilhelm Fink Verlag, München, 2009).
- Sala, R., 'Gastarbeitersendungen und Gastarbeiterzeitschriften in der Bundesrepublik (1960-1975): ein Spiegel internationaler Spannungen', *Zeithistorische Forschungen* Vol. 2 (2005).
- Schulz, W., 'Politische Mobilisierung durch Mediennutzung? Beziehungen zwischen Kommunikationsverhalten, politischer Kompetenz und Partizipationsbereitschaft' in: A. Koch, ed., *Politische Partizipation in der Bundesrepublik Deutschland: Empirische Befunde und theoretische Erklärungen* (Leske & Budrich, Opladen, 2001) 169-194.
- Seim, R., *Zwischen Medienfreiheit und Zensureingriffen: Eine medien- und rechtssoziologische Untersuchung zensorischer Einflußmaßnahmen auf bundesdeutsche Populärkultur* (Telos Verlag, Münster, 1997).
- Sturm, M. en C. Ellinghaus, 'Polizeiliche Strategien zwischen Imagepflege und Gewalt', *Bürgerrechte & Polizei/CILIP* 2 (2002) 23-30.
- Tapfer, J., "‘Burn, ware-house, burn!’" Die Flugblätter Nr. 6 bis 9 der Kommune I zur Brüsseler Kaufhausbrandstiftung', *IGEL* Vol. 1 (2014).
- Van Eimeren, B. en C.-H. Ridder, 'Trends in der Nutzung und Bewertung der Medien 1970 bis 2010', *Media Perspektieven* 1 (2011) 2-15.
- Vowinckel, A., 'Sports, terrorism and the Media: The Munich Hostage Crisis of 1972', *Esporte e Sociedade* 6 (2007) 1-16.
- Weinbauer, K., 'Terrorismus in der Bundesrepublik der Siebzigerjahre: Aspekte einer Sozial- und Kulturgeschichte der Inneren Sicherheit', *Archiv Für Sozialgeschichte* 44 (2004) 219-242.

Websites

- Pekelder, J., 'RAF: Rote Armee Fraktion' (versie maart 2005), <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6576/raf-rote-armee-fraktion.html> (31 maart 2017).
- 'RAF entführt Hanns Martin Schleyer und tötet seine 4 Begleiter- Tagesschau vom 05.09.1977' (versie 21 juli 2010), <https://www.youtube.com/watch?v=8Mu5GR9re2U> (3 januari 2017).
- 'Tagesschau RAF - Selbstmord in Stammheim am 18. Oktober 1977 (18.10.1977)' (versie 12

september 2009), <https://www.youtube.com/watch?v=MCya4jBwZes> (27 december 2016).

- Van der Meeren, F. en M. Moelants, '22 mei 1967 in het geheugen gegrift' (versie 18 mei 2007), <http://www.bruzz.be/nl/nieuws/22-mei-1967-het-geheugen-gegrift> (13 december 2016).